

Nekoliko vidova prosvjetnog rada na hrvatskom sjeveru osamnaestoga stoljeća

Velagić, Zoran

Source / Izvornik: Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2000, 17, 111 - 131

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:329645>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-24**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Zoran Velagić

NEKO LIKO VIDOVA PROSVJETNOG RADA NA HRVATSKOM SJEVERU OSAMNAESTOG STOLJEĆA

UDK 37(497.5)"17"
Izvorni znanstveni rad

Radnja povezuje nekoliko ideja hrvatskih autora osamnaestog stoljeća, naime, njihovu vjeru u djelotvornost knjige, misao o potrebi jednostavnog, puku razumljivog pisanja, misao o važnosti čitanja na glas u slabo opismenjenim zajednicama i nastojanje na objavljivanju početnica. Opisana je povezanost navedenih ideja, provođenjem kojih je utirana staza prosvjetnim stremljenjima na hrvatskom sjeveru osamnaestog stoljeća.

UVOD

U *Ispovijestima*, sveti Augustin s ljubavlju, ali i svojevrsnim čuđenjem opisuje čitalačke navike svog učitelja svetog Ambrozija: "Kad je čitao, oči bi mu letjele preko stranica, a srce bi mu prodiralo u smisao, dok bi mu glas i jezik mirovali. Često, kad bih bio prisutan - nikome naime nije bilo zabranjeno da uđe k njemu niti je bio običaj da mu najavljuju onoga koji mu dolazi - vidio sam ga gdje tako čita sasvim tiho i nikada drugačije. Ostajao sam tako stojeći u dugoj tišini - ta tko bi se usudio da ga smeta u tolikoj sabranosti?"¹ Ovaj je opis oduvijek zaokupljao veliku pozornost povjesničara čitateljskih i spisateljskih navika prošlih vremena, iz nekoliko razloga. Prvo, čitati u sebi, ne izgovarajući riječi, bila je sasvim rijetka navika, povlastica onih koji su zahvaljujući posebnoj obdarenosti mogli duboko prodirati u smisao teksta.² Velika većina čitatelja čitala je na glas. "Čitati bez glasnog izgovaranja riječi ili barem šapući, 'moderno' je iskustvo, nepoznato tisućljećima. U ranijim vremenima, čitatelj je posvajao tekst i utjelovljavao ga kroz svoj glas"³ Drugo, iako su izvori za povijest književnosti, bilo svjetske ili hrvatske, razmjerno brojni, oni ipak malo govore o načinima kako se čitalo ili pisalo. Augustinov opis stoga pruža vrhunsko svjedočanstvo. Treće, zanimanje suvremene povijesne znanosti sve se više usmjerava upravo prema problemima čitateljskih i spisateljskih praksi. Najpotpuniji izraz ovih strujanja pruža iznimno poticajni

¹ Aurelije Augustin, *Ispovijesti*, Zagreb 1991., str. 110.

² Obzirom na redovništvo, Paul Saenger je u svojoj najnovijoj raspravi, analizirajući fizički izgled rukopisa, povećanje razmaka među redovima, pojavi kazala, itd., dokazao da je čitanje u sebi već u jedanaestom stoljeću bila uobičajena i razumljiva pojava. Paul Saenger, *Space Between Words. The Origins of Silent Reading*, Stanford University Press 1997.

³ Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, University of California Press, 1988., str. 175-176.

članak Roberta Darntona *Povijest čitanja* iz 1991. godine.⁴ Proučavajući sudbinu slavnih ranonovovjekovnih čitatelja Domenica Scandelle Menocchia i Jeana Ransona, Darnton zaključuje kako su čitanje i življenje, tumačenje teksta i osmišljavanje života, bili znatno povezani u ranom novom vijeku nego što su danas. Drugim riječima, čitateljsko-spisateljske navike duboko su zrcalile životna uvjerenja, stavove i navike i obrnuto. Pročitane knjige zapečatile su Menocchiev život. Nije na odmet prisjetiti se ovdje Jurja Križanića, koji je osobno posvjedočio da je čitajući *Moscoviu* Antonia Possevina odlučio poći u Rusiju i raditi na vjerskom i političkom jedinstvu slavenskog svijeta. Ova odluka je kasnije postala Križanićevom životnom misijom.

Ukoliko u vrelima tragamo isključivo za opisima čitatelja ili spisatelja 'na djelu' doista smo suočeni s velikom oskudicom podataka. Ipak, uglavnom znamo razloge koji su autore poticali na pisanje, a znamo da im pisati nije bilo ni malo jednostavno. Antun Kanižlić je počeo objavljivati u poznim godinama života, kada je već prešao pedesetu, jer mu njegove dušobrižničke obaveze do tad nisu ostavljale dovoljno vremena za književni rad. Juraj Mulih, najplodniji pisac hrvatskog sjevera osamnaestog stoljeća i gorljivi misionar izrijekom tvrdi da zbog misionarskog rada ne stíže pisati po danu, već to čini na uštrb vlastitog sna. "I da tuliko zlo od vszeh Kerschanszkeh Duss odvernem, krutosze vszakēm nachinôm szkerbim, i po noceh vreme k-tomu potrebno kraduch, kadaga po dneveh nemam zadosta".⁵ Općenito, Mulih je pisanju posvećivao zimske mjesece, neprikladne za misionarski rad.⁶ Čini se da u njima ipak nije uspijevao dovršiti sve svoje spise, pa bi noćnim pisanjem upotpunjavao zaostale praznine. Mulih je izgarao od silne želje da vjernicima ostavi što veći broj pisanih djela. Preko trideset sačuvanih naslova jasno svjedoči o tome. Ipak, vrsni poznavalac Mulihova rada Ivan Fuček prvi je s potpunim pravom ustvrdio da Mulihova spisateljska djelatnost nije ništa drugo nego nadopuna njegovom misijskom radu. "(...) sav je Mulihov književni rad inspiriran, usmjeren, određen, karakteriziran i prilagođen gotovo isključivo (ili bez "gotovo") zahtjevima njegovih pučkih misija".⁷ Djela autora s hrvatskog sjevera, koja će činiti okosnicu ovog rada, nikako ne možemo shvatiti izvan obzorja u kojem su nastajala i odvojeno od zahtjeva koji su pred njih bili postavljeni. Juraj Mulih, Antun Kanižlić, Antun Bačić, Đuro Rapić, Marijan Lanosović, Jerolim Lipovčić, itd. pišu za potrebe vjerske izobrazbe puka. Štaviše, Mulih moli dobrotvore neka pomognu tiskanje knjiga, "(...) gdebi tak, vu knihah zapuschenomu Országu, i dus-sam vu navuku bedasztem, ter bludéchem, szegurnessi put na zvelichenye pokazali: â szebi blagoszloven, i odichen szpomenek preszkerbeli. Bose daj vnoğò takoveh!"⁸ S druge strane, Antun Matija i Josip Stjepan Reljković također

⁴ Robert Darnton, *History of Reading*, u: Peter Burke (urednik), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge 1991., str. 140 - 167.

⁵ Juraj Mulih, *Škola Kristusseva*, Zagreb 1744. Predgovor.

⁶ "Evo što kaže zagrebački ljetopisac o tom: ... ljeti bi poput vojnika boravio u bojnom redu (t.j. držao misije); kad bi se pak s bogatim plijenom duša vratio na zimovanje kući, kako je mrzio na nerad i besposlicu, čitavu bi zimu proveo u pisanju knjižica na materinskom jeziku, ponajviše za priprosti puk". Vidi: Josip Badalić, *Juraj Mulih (1694-1754). Život i rad*, Vrela i prinosi 5, Zagreb 1935., str. 105.

⁷ Ivan Fuček, *Juraj Mulih. Život i djelo*, Zagreb 1994., str. 171.

⁸ Juraj Mulih, *Poszel apostolszki*, Zagreb 1742., str. 499-500.

poučavaju, ali naglasak ne stavljaju na vjersku pouku, već, kako je potonji pri kraju *Kuchnika* objasnio, na izgradnju dobrih manira svojih čitatelja i savjetovanje isplativom gospodarenju domaćinstvom.

Čitateljske i spisateljske navike autora neće u ovom radu biti istraživane posve u Darntonovskom smislu.⁹ Ipak, ideje koje su sami o svom radu iznosili i preporuke koje su svojim čitateljima davali izvrsno zrcale kako cijeli njihov 'knjiški' posao, tako i čitateljske navike pučana osamnaestog stoljeća, bez obzira na činjenicu da se po svemu sudeći nije čitalo previše. Autori sami vrednuju svoj rad, govore kako je nastajao (posebice obzirom na jezik i rabljene izvore) i daju upute čitateljima kako ga čitati i tumačiti.¹⁰ Drugim riječima, sami svjedoče o svojim osobnim čitateljskim i spisateljskim navikama, ne oklijevajući pri tom poučiti narod kako da i sam izvuče najviše koristi iz pisanog djela. Razmatranja koja slijede žele osvijetliti tri strane knjiškog posla osamnaestog stoljeća: vjeru autora u knjigu, načine njihovog pisanja i načine kojima su željeli savladati najveću prepreku između spisatelja i njegovog pučkog čitatelja: nepismenost potonjeg.

Knjiga: *oszebujna szvetloszt*

U svom najobimnijem djelu, dvotomnom katekizmu *Poszeł Apostolszki*, Juraj Mulih donosi *peldu* koja možda ponajbolje osvjetljava njegovu vjeru u knjigu. "Zato negda *Julianus* Czeszar (!) osztavitel i pregonitel nasse Vere, ne nam znal veksega kvara vchiniti; nego gdeje sztassnò prepovedal, dasze nijedno dete Kerschanszko, naj nevuchi Knigu chteti: arje dobrò znal, dasze iz Knige najbolyè Navuk poveksati, i navuchiti more. I ako mi druge Orszage premiszlimo; tak lehkò najdemo, da Kniga, je oszebujna szvetloszt, ne szamò na Navuk Kerschanszki; nego na vszaku mestriu je kruto velika pomoch: ar kaj goder lepote imati hochemo, to od drugeh sztran kupovati moramo, gdsze vszako dète pervò vuchi Knigu chteti i pizsati; nego ide vu mestriu".¹¹ Ista je ideja prisutna i u drugim njegovim djelima. "(...) ar to vszi drugi narodi zpoznavaju, da Knigu znati, je k-navuku szvojega Zakona, i k druge mestrie velika pomoch".¹² Čvrstu vjeru u moć pisane riječi Mulih je dijelio sa svojim kolegom iz Družbe Isusove Antunom Kanižlićem. U *Utocsistu Blaxenoi Divici Marii* Kanižlić Družbu opisuje kao Marijino dijete, koje je ona rodila "(...) za vladati s-opakim svitom ovim i nyega na bolyi xivot, i pravu viru upravlyati, i jezikom, i perom, kaonoti drugom gvozdenom scibom, kojoj niti Nevirnici, niti Krivovirnici, nisu mogli odoliti".¹³ Kanižlić, *posctenya Mariina vruchoxelynik*, moli:

⁹ Darnton je, naime, u *Povijesti čitanja*, svojevrsnom manifestu, zagovarao nužnost istraživanja sljedećih pet vidova povijesti knjige: opise čitatelja "na djelu" i njegovih doživljaja pročitano; opise učenja čitanja (u školi ili izvan nje, u krugu obitelji, itd.); opise mjesta na kojima se obično čitalo; utjecaj teksta na čitatelja i čitateljevo "uređivanje" teksta; promjene u obliku (pr. formatu) tiskanog djela.

¹⁰ Stoga valja naglasiti da čitatelj opisan u ovom prilogu nije *stvarni* čitatelj, onakav kakav je u osamnaestom stoljeću doista postojao, već idealni, *poželjni* čitatelj, onakav, kakvim su ga autori zamišljali i priželjkivali. O ovom problemu usporedi, primjerice: Walter J. Ong, *The Writers Audience is Always a fiction*, *Publications of the Modern Language Association of America* 90, 1, 1975., str. 9-21.

¹¹ Mulih, *Poszeł...*, str. 5.

¹² Juraj Mulih, *Skola Kristusseva*, Zagreb 1744. Posveta.

¹³ Antun Kanižlić, *Utocsiste blaxenoi Divici Marii*, Venecija 1759. Posveta.

“Ravnaj ruku moju, upravljaj perom mojim: da svaka rics iz nyega tekucha, osladiše mlikom millosti tvoje”,¹⁴ i jasno kaže da dobra knjiga čovjeku nikako ne može štetiti, “(...) zasctobo biti nemoxe, da po scienyu knyixicah bogolyubnih neprosvitlise pamet, i sardce neuxexe na lyubav Boxju i Dvice Marie”.¹⁵ U drugoj knjizi, *Bogolyubnosti Molitvenoj*, Kanižlić izriječno objašnjava da knjiga nije tek puki molitvenik. “Nisu knjige samo zato sloxene, da iz nyih molimo; nego i zato, da nash Zakon razumimo, da kerstjanski xiviti naucimo”.¹⁶ Matija Antun Reljković nije knjigu zvao osebuinom svjetlošću, ali je oštro prigovarao učenicima koji nisu htjeli svoje znanje podijeliti s drugima. Tima je, kaže, više stalo do vina nego do pouke i stoga ono što znaju ne žele podijeliti s drugima. “(...) neg vilaet neka stoji tamo, - / dosta mu je što on znade samo”. Ova rečenica nalazi se u prvom izdanju *Satira*. Obzirom da su učeni ljudi svi odreda proglašeni pijanicama ukoliko nisu ništa objavili, razumljivo je njeno kasnije ispuštanje.¹⁷

Pored vjere u knjigu kao moćnog učitelja, autori osamnaestog stoljeća su široko raspravljali o još jednoj njenoj prednosti, koja izravno potvrđuje Fučekovu misao o knjizi kao o produžetku misije. Ta prednost, ili bolje rečeno dvije međusobno nerazdvojive prednosti, sažimlje cjelokupni stav autora o tome šta je knjiga i koja je njena uloga u prosvjećivanju puka. Govorimo o *pokretljivosti* i *dugovječnosti* knjige. Niz navoda koji slijede, a koji su brojni i svojstveni cijelom ranom novom vijeku naglašavaju ova dva svojstva, prema kojima knjiga postaje nezaobilazni misionarev pomoćnik, podsjetnik na njegove riječi, “osobni” duhovnik pojedinca ili obitelji koji uči ispravnom životu i onda kada misionara ili propovjednika nema. Ovu ideju najjasnije izražava Mulih. “Tak se skerbeti moram, da svakem meni mogućnem načinom, vsake dobe, i spola ljudem na put zveličenja pomorem. I to ne samo onem ki me govorećega poslušaju; nego i drugem na daleko stojećem, kojem govoriti ne morem. Dapače ne samo sada gdegoder živućem; nego i potlam po moje smerti, na ov svét dojučem”.¹⁸ Sve što je važno obzirom na dugovječnost knjige izraženo je u ovom navodu. Još ljepše je Mulih istu ideju oblikovao u predgovoru *Poszlu*: “(...) da vezda, i potlam na vnogò let, na meszto mene zakopanoga, i zegnilyoga, ove iszte *knige*, (...), na vszako dobro *marlivò navuchaju*”. Malo dalje, Mulih jasno kaže zašto se uopće prihvatio pisanja: “Zato ja dobivši ovu priliku (*kada vam nemorem nazochi govoriti*) (...)”. Knjiga je misionarev šegrt, kojem je osnovni zadatak doprijeti do ljudi kojima on sam ne može govoriti. Također, knjiga mora uvijek biti na raspolaganju onima koji su jednom čuli misionara, da bi uvijek i iznova podsjećala na njegove riječi. Mulihov književni rad je bio duboko osmišljen. On zimi priprema knjigu za onaj pučki krug u koji ljeti odlazi misionariti, pomno slijedeći i poštivajući narječje istog tog kruga, kako je Fuček sjajno istakao. Stoviše, on u misijama dijeli knjige, znajući da ih siromašni puk sam teško može kupiti, a želeći ostaviti podsjetnik na svoje riječi.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto, str. 239.

¹⁶ Antun Kanižlić, *Bogolyubnost molitvena*, Budim 1813, Predgovor (Prvo izdanje 1766.).

¹⁷ Josip Vončina (ur.), *Andrija Kačić Miošić, Razgovor ugodni naroda slovinskog, Matija Antun Reljković, Satir iliti divji čovik*, Zagreb 1988., str. 891.

¹⁸ Alojz Jembrih, *Mulihova “Nebeska branica” iz 1748. kojoj se je iznova u trag uslo*, Vrela i prinosi 20, 1994/95., str. 9.

Knjiga je dakle u osamnaestom stoljeću shvaćena na najljepši mogući način. Ona je čuvar znanja. Kačićevim riječima, "(...) što se u knjigam ne nahodi, brzo se izgubi i zaboravi; knjige stampane sve po svitu idu, ako se izgube u jednom gradu, državi ali kraljevstvu, neće u drugomu".¹⁹ Stoga ne čudi što su autori, gledajući ljude *vu Knigah svojega lasztoritoga Jezika oszebuynò zápuschene*, svesrdno prionuli na pisanje, a još manje čudi što su preporučali razne načine kroz koje su ljudi doista mogli i saznati sadržaj knjige. Jedan od tih načina, po svojoj prirodi privremen i prijelazan, bilo je spominjano glasno čitanje, dakle uspostavljanje zajednice čitatelj-slušatelj, čije početke možda možemo tražiti u skupnoj katehizaciji vjernika u crkvi.²⁰ Trajno rješenje je bilo poučiti ljude slovima i osloboditi ih posredništva čitateljeva glasa. Prema raspoloživim vrelima, najdalje su u toj pouci doprli požeški isusovci,²¹ ali želja za poukom puka pismenosti bila je svojstvena svim piscima osamnaestog stoljeća. Ipak, naglasimo to odmah, čitanje na glas, a posebice ukoliko govorimo o zajednici čitatelja (primjerice o obitelji), teško može biti shvaćeno kao niža razvojna stepenica na putu prema sveopćoj pismenosti. Ono je to bilo ukoliko za mjeru uzimamo samo vičnost slovima. Ukoliko pak pretpostavimo da su u takvoj zajednici ljudi raspravljali o pročitanoj i pomagali jedan drugom da bolje shvate tekst, onda je izdvojeni čitatelj iste naobrazbe i sposobnosti ipak bio u podređenom položaju. U tom smislu možemo prihvatiti tezu prema kojoj je zajednica čitatelja na svojevrstan način zamjenjivala ustanovu Crkve,²² posebno u malim mjestacima gdje crkve nije bilo i gdje je povremena misionarska riječ bila jedina okriepa vjernicima.

Ovih nekoliko natuknica, navedenih unaprijed, prije razmatranja o preporukama kako čitati, žele osvijetliti sljedeće poglavlje. Ideje autora neraskidivo su povezane. Vjera u knjigu ne znači ništa ukoliko knjiga nije napisana u duhu i rječnikom koji će čitatelji razumjeti, preporuka *dragim knigoznanczima* (vičnim slovima) neka čitaju na glas ostaje prazna ideja ukoliko slušatelj ne razumije tekst i ukoliko *knigoznancz* mora tumačiti svaku rečenicu. Iz ove činjenice izvire želja autora za jednostavnim i razumljivim pisanjem, za knjigom-učiteljem koju puk razumije. Iduće

¹⁹ Vončina, n. dj., str. 118.

²⁰ Na jugu hrvatskog prostora takvu je katehizaciju zagovarao biskup Jerolim Blaž Bonačić 1743. godine. "Drugi način katehizacije odraslih predviđa posebna okupljanja odraslih vjernika u crkvi, i to "po večernji a pri(je) Ružaria", da ondje prisutni slušaju kako se pred okupljenima međusobno ispituju dva "diaka". Vidi: Franjo Emanuel Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb 1985., str. 55.

U Bosni je sredinom osamnaestog stoljeća slično zahtijevao i biskup Pavo Dragičević. "Odredio je da svećenici zajedno s narodom izgovaraju glavne molitve, temeljne vjerske istine i katekizamske obrasce ... Nakon toga je svećenik trebao tumačiti dio katekizma ...". Isto, str. 98.

²¹ Na to se osvrće već Antun Kanižlić. "Ovu istinu s Kuttievom, i Sesvetam, potvergyujenam Slobodni, i Kraljevski Varosc Poxega: vidilismo u proscasto litto, i csuli u Cerkvi, kako po neumornoj brigi Otca onoga, koji za tim nastojasce, Varoscka Skula znanyem Nauka Kerstianskoga procvate, s-pofalom malane dicsice privelikom". Antun Kanižlić, *Mala i svakomu potrebna bogoslovica*, Trnava 1766. Predgovor. Kanižlić ovdje nesumnjivo misli na 1759. godinu i osnivanje pučkih škola upravo u Kutjevu i Sesvetama. A upravo je Kanižlić bio taj koji je s velikim žarom nastojao na unaprijeđenju požeškog školstva. "U idućoj godini (1735.) izrijekom je rečeno, da su upravo nastojanjem Kanižličevim ("zelosi ejusdem P. Cathecetae opera") razdjelila među mušku i žensku mladež ("exempla quam plurima prima linguae illyricae initia continentia typis mandata"), a domalo su se i stariji stali jagmiti za te knjižice, ("cum fructus miros istiusmodi pagellarum in prolibus cernevent"). Tomo Matić, *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića, Stari pisci hrvatski* (dalje: SPH), knj. 26, izdanje JAZU, Zagreb 1940., str. XVIII.

²² Roger Chartier, *The Order of Books. Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, Cambridge 1994., str. 5.

poglavlje odgovara na pitanje kako su autori prilagođavali svoj rad pučkom shvaćanju i razumijevanju.

Načini pisanja: *veoma xelyim, i ufam, dame razumite*

Autori izrijekom navode tri ideje vodilje prema kojima su ravnali svoje pisanje. Prvo, njihov je osnovni posao skupiti znanje iz drugih knjiga i pružiti ga puku. Stoga oni u svojim djelima ne grade vrhunski književni izričaj, već jednostavno nastoje poučiti.²³ Drugo, njihov je jezik posve jednostavan, razumljiv širokim pučkim slojevima. Treće, taj jezik nije građen prema bilo kakvim postavljenim normama, već u izravnom dodiru s pukom. Autori usvajaju govorni jezik, raspituju se za značenja riječi, a poneki od njih čak naginju jezičnom čistunstvu, napadajući tuđice i dopuštajući ih jedino u slučaju nedostatka domaće istoznačnice.²⁴

Skupljanje podataka i znanja iz literature raspoložive na stranim ili na domaćem jeziku posve je razumljivo u slučaju pisaca poučnih djela. Oni nisu puku prenosili svoje osobne ideje, nego istine vjere.²⁵ Za Jurjevog prezimenjaka, Ivana Muliha, djela prethodnika su *Ochinszka baschina*, koju treba njegovati, koristiti i na taj način čuvati i dalje razvijati. Naravno, na autorima je bilo prevesti ih u puku razumljiv jezični i logički oblik. Povrh toga, takav postupak dodatno osigurava vjerodostojnost i daje autoritet njihovim riječima. Stoga u njihovim djelima nalazimo niz svjedočanstava o ovom radu, opisanom lijepom i učestalom poredkom u predgovoru *Poszlu* Jurja Muliha, gdje on kaže kako svoj nauk nije iz "glave izneszel, niti zmiszlil, nego (kakti verna pchelicza méd iz czvétja, ali rosicz) iz vnogeh knjig, dobrò pregledaneh jeszem izebral, izvadil, i ovak skupa, vu ove knige, najmre ono posztavil, kajszem szudil, i negda zpoznał, daje pri nekojeh ljudeh menje znano (...)" . O istom poslu svjedoči i Kanižlić. "Dame pako tko neokrivi govorecsi dasamse tugyim perjem kitio; velim sam, dasam uzeo nikoje molitve, kojese u drugih Knyigah nahode, i u nash jezik prinio; od kojisam scinio, da molecsih serdca mogu uxgati, i k' Bogu podignuti".²⁶ "Sluxiosamse s-razlicsitimih knyigami; uzeosam od drugih, pisak, japno illiti krecks, i kamenye; alli sa svim tim; jerboje trudom mojim mukom mojom na posctenye Blaxene Dvice Marie sloxena, i dignuta kuchica, illiti knyixica ova; zato mogu rechi daje moja".²⁷ "(...) kamenje, i drevje za hisu vszel szem od drugoga, ali zidanje hise delo je moje".²⁸ Isto svjedočanstvo

²³ Da su bili vični i prvom, zorno svjedoči Kanižlićeva *Sveta Rosalia*.

²⁴ Želja za čistoćom jezika snažno je izražena u Kanižlićevim djelima, a Josip Stjepan Reljković je u *Kuchinku* posebnu pozornost posvetio upravo pitanju tuđica i odgovarajućih domaćih istoznačnica. Tako on piše: "*Veljam*, govorim, razgovaramse, stara nashka Rics, i dobra" (str. 73); "*Skorup*, ergjavo nashki recseno: *Kajmak*; der Milchraum, das Obere an der Milch" (str. 93); "*Locsika* nashki; drugacsie Salata tugjim Imenom" (str. 168); "*Noxkee* boljemise vidi Nashki recsene, nego Makaze, ili Shkare" (str. 230); "*Svibnjem* valja sadit *Krixaline* / (*Krumpir*) tugje nek' Ime pogine" (str. 213) itd. Josip Stjepan Reljković, *Kuchnik*, Osijek 1796. Pretisak Vinkovci 1989.

²⁵ "Dakako, svi ti kršćanski nauci osnivali su se u zadnjem redu na katekizmu rimске crkve, tako da su pisci mogli u njima iznositi svoja lična mišljenja i poglede samo u načinu razlaganja vjerskih istina i u njihovoj primjeni na prilike, u kojima je živio narod, kojemu je knjiga bila namijenjena". Tomo Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Zagreb 1945., str. 46.

²⁶ Kanižlić, *Bogolyubnost...*, str. XI.

²⁷ Kanižlić, *Utocište...*, str. XXV. Zanimljivo, posve identičnu poredbu o preuzetoj građi za kuću i osobnom zidanju ponovit će Ivan Muliha u predgovoru *Prodestvima kratkim* iz 1792.

²⁸ Ivan Muliha, *Prodestva kratka i gotova*, Zagreb 1742, str. VII.

nalazimo i u franjevca Đure Rapića,²⁹ a najdalje je u samo podcjenjivanju sebe i isticanju uloge izvornika otišao Rapićev kolega Jerolim Lipovčić. U posveti *Dussu csuvaluichem pobogjenju* iz 1750. godine, Lipovčić piše piscu izvornika, vespriškom biskupu Mártonu Padányi Bíróu,³⁰ sljedeće: “Koiu prid Priuzvissene njihove Excelencie nogama poniznò klecsechi prikazuieim knjigu, nitie moia, nitie trud moi; negoie tvoi, i nastoianje tvoie”. Malo dalje, pri obraćanju *sstiocu*, Lipovčić nastavlja: “KAKogod Bóg svemoguchi sluxiose iest xivinicom priprostitom; tò iest smagaricom, da zlocsestoga Balaama zlu volju, i odluku prikerssi, i smete; takó pò Milosti Prisvetoga Troistva ozgorecseni Priuzvisseni BISKUP Veszprimski pò meni iest hotio, dase ova knjixica na svitlost dade (...)”. Uljudnosti i poštovanja spram biskupa Lipovčiću nije nedostajalo. On sam sebe proglašava tek alatkom njegove volje. Ipak, Bíró nije bio jedini Lipovčićev izvor, već je on koristio i *Nucleus Catecheticus*, Jakoba Marchancia, Trina Perfecta, Ivana Grličića itd.³¹

Koji su to sve izvori bili, od kakve su građe primjerice Juraj Mulih i Antun Kanižlić zidali svoje kuće? Obzirom da obojica uredno bilježe svoje izvore, na ovo pitanje možemo pouzdano odgovoriti. Prvo, obojica koriste priznate crkvene oce i naučitelje: sv. Krizostoma, sv. Augustina, sv. Jeronima, sv. Asela (Anzelmo), sv. Euzebijs, sv. Makarija, sv. Rajmunda, sv. Tereziju, sv. Bonaventuru, sv. Tomu Akvinskog, a posebice naučitelje Družbe, poput sv. Ignacija Lojolskog, sv. Franju Ksaverskog itd. Jednako tako, navode antičke autore: *Seneca, doctor Hipocrates*. Također, pozivaju se na zaključke crkvenih sabora: *Szpravische Tridentinszko, Szpravische Florentinszko, Szpravische Nicenszko, Szpravische Lateranenszko*, itd. Pored spomenutih, obojica navode niz drugih autora. Zajednički su im Robert Bellarmine, (*Card. Belarminus, Bellarmin*), Tomo Kempenac (*Th. Kemp., T.a Kempis*), Cornelius Corneli a Lapide (*Pater Cornelius a Lapide*) itd. Mulihovi daljnji izvori su bili Jacob Balde, Ludovik Blosius, Martin Delrio, Francisco Suarez, Jacob Gretser, Jean Gerson, Juraj Habelić, Godfrey Henschen, Paolo Segneri, Richard Stanyhurst, itd. itd. Među Kanižlićevima su Ignjat Đurđević, Christian Lupus, Justus Lipsius, Michel Le Quien, Matthew Rader, Martin Szentivanyi, Karl Johann Herberstein, Severin Binius, Jean Bolland, Jean Hardouin, Daniel von Papenbroeck, Angelo Rocca, Paul Laymann, Vincent Baron, Louis Ellies Dupin, Hugh Etherianus i mnogi drugi.

Ovaj popis nikako nije sustavan. Tek je vrlo mali broj autora čije su spise Mulih i Kanižlić rabili kao izvore spomenut. Obrada svih njihovih izvora predstavljala bi dugotrajan posao i studiju za sebe. Kako god i iz navedenog je vidljiva iznimna naćitanost tih dvaju autora, a *posli pćelice* dobivaju puno znaćenje. Valjalo je isćitati obimnu literaturu, odabrati najbolje primjere i njima popuniti zadani kostur djela, bilo da se radilo o katekizmu, molitveniku ili nekom drugom djelu. I ne samo to.

²⁹ “Neggo jedno tebbe sarcsano mollim, dase jid u tebbi neganne, ako vidis ovu Knjighu, ne tolliko piisanu, kolliko, iz drugghi pripiisanu; ocsito ispovidam, ssto tebbi u rukae pridajem, nije moje neggoje uzajam uzeto, da thi opet moxess Ljubav ucsinniti druggome uzaimivssi, buduchi da Ljubav mloxinu grihah pokriva”. Đuro Rapić, *Svakomu po mallo illiti predikae nediljne*, Pešta 1762. *Ponukovanje*.

³⁰ Lipovčić je u posveti istog djela također napomenuo kako je Bíró dijelom potaklo na pisanje širenje protestantizma u njegovoj biskupiji. Zanimljivo je nadodati da je Bíró iste 1750. godine objavio još jedno djelo, *Enchiridon de fide*, u kojem doslovce zagovara fizićko istrebljenje protestanata. Čak je carica, Marija Terezija, zabranila tu knjigu. Domokos Kosáry, *Culture and Society in Eighteenth-Century Hungary*, Budapest 1987., str. 75.

³¹ O autorstvu ove knjige i Lipovčićevim izvorima vidi: Franjo Emanuel Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, str. 80-82.

Valjalo je paziti da ugrađeni primjeri u potpunosti odgovaraju duhu domaćeg puka. A da je pisanje knjige izravna posljedica brige za boljitak puka svjedoči franjevac Antun Bačić. "(...) zasctoie bjlo moié duxnosti, razlicsité kgnighe scititi, zá umíti vladati mene, i púk komusam, ná razlicsity misty, zá pastjra sluxio, zató gdisam scto zá korisno, i zá upravno xivglieganie naodio, ná basckasam zabillixi-vao, i pomglivo pisao".³²

Poseban poticaj autorima za ovakav rad pružala je svijest o nedostatku knjiga na govornom pučkom jeziku. Jasno to kaže Matija Antun Reljković u predgovoru *Slavonskim Libariczama* iz 1761. godine, pozivajući se na svoje ratno iskustvo. "U ciloj armadi cesarskoj pivaju se za misom bogolubne pismice, svaki narod okrenuvši na svoj jezik, osim samo mi Slavonci što smo izuzeti iz toga broja (...)".³³ Ova spoznaja bila je glavni poticaj Reljkoviću da iste knjižice prevede *iz francuskoga jezika na slavonski*. Istovjetnu ideju iznosi Antun Bačić u *Xivotu Majke Boxje*, koji je nakon njegove smrti za tisak priredio Ivan Velikanović. "Zatosam u kratko pisao ona, kojase lassnje razumiti, i iztolmacsiti mogu: osobito jersam vidio, daje ovi slavni xivot Divice Marie, svaki narod u vlastiti jezik svoj pripisao, i na svitlost dao, izvan samo nassega Illirickoga".³⁴ Emerik Pavić, koji je poslije Lipovčičeve smrti priredio njegov *Trechi sadb* za tisak, piše isto i o toj knjizi: "Odavnaje ovi put u drugim jezici ocsitovan, sada pak po milosti Boxjoj, i trudu pokojnoga mlogo Posstovanoga Oca Fra Jerolyma Lipóvcsevicha i nassemu Illyricskomu narodu ocsitujese".³⁵

Tako su pisali autori nabožno-poučnih djela. Ne treba čuditi da su i pisci koji su nastojali na unaprijeđivanju pučkog gospodarstva postupali istovjetno. Josip Stjepan Reljković piše u *Kuchniku*: "I ja tako moje posle radim, / Shto sam neznam, to iz Knjigah vadim, / Ili pitam vishtih Poslenikah, / Ucsit nie Sramota, vech' Dika!".³⁶ Za razliku od Muliha i Kanižlića, Reljković nije navodio izvore svom djelu. Ipak, očito je da se oslanjao na popularne Knauerove njemačke kalendare naslovljene *Vollständiger Hauskalender*, a obzirom na savjete o gajenju svilaca na stručne rasprave Karola Solenghija i Antuna Romanija.³⁷ Uzore je mogao naći u djelima svog oca, isusovca Martina Szentivanyia (koji je bio izvor i Kanižliću) itd. Njegovo osobno iskustvo također ne smijemo zanemariti.

Prikaz *posala pčelica* završavamo izvatkom iz *Dogodjaja svieta* Danijela Emira Bogdanića, koji, iako riječima sličan, smislom znatno odskaae od svih prošlih navoda. "Naj poslie i to opominjam; buduchi dogodjaje proshastieh vremenah nije moguće izmisliti ako hochemo da budu istiniti, veche i ja i svaki drugi koji kasnie pishemo, usillovani jesmo iz stariih pisamah podlogu vaditi, zato uffamse temelji-to dami neche nitko za zlo imati, akose stvari, kojesam u domachemu jeziku pobi-

³² Antun Bačić, *Istina Katolicanska*, Budim 1732. *Posstovanomu Sstioezu*.

³³ Antun Djamić, *Reljkovićeve Slavonske libarice*, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 33, Zagreb 1991., str. 102.

³⁴ Antun Bačić, *Xivot majke Boxje*. Pečuh 1773. Predgovor.

³⁵ Jerolim Lipovčić, *Trechi sadb*, Budim 1769. *Doverssioc*.

³⁶ Reljković, *Kuchni*, str. 33.

³⁷ O Reljkovićevim izvorima vidi: Matić, *Prosvjetni i književni rad...*, str. 118; Stjepan Tropsch, *Uzori Reljkovićevu "Kućniku"*, *Rad JAZU* 145, Zagreb 1901, str 1-29 i Josip Bratulić, *Josip Stjepan Reljković i njegov Kućnik, Kuchnik*, pogovor uz pretisak, Vinkovci 1989., str. 455.

ljexio, u drugih kniggah i drugih jezicieh nalaze; stari dogodjaji u pismih mojih moraju biti tugji, ali gdikoje misli, i gdikoja razmotrenja moguu mishtanemanje biti moja”.³⁸ Bogdanić dakle ne traži potvrde autoritetu svojih riječi u djelima priznatih autora, već svjedoči o poslu povjesničara. Njegove riječi moraju biti utemeljene u prošloj zbilji, ali njemu je slobodno tumačiti ih prema svojim osobnim vjerovanjima.

Navedene slučajeve možemo svesti na jedan zajednički nazivnik: želju da se postojeće znanje učini dostupnim domaćemu puku. Bilo bi posve promašeno optuživati ove autore za eklekticizam, neoriginalnost, zaostalost ili slijepo oponašanje stranih uzora. Njihov je rad bio duboko osmišljen i vođen plemenitom idejom pomoći zanemarenom puku. Najblaže rečeno, posve je neprilično raspravljati o slabom, “neumjetničkom” stilu ovih autora. To je bilo jasno već Josipu Badaliću. “Mulih se naime nije osjećao pozvanim za kakvog književnog reformatora, nego kao misionar želi se svima prilagoditi i sve pridobiti, te piše onako, kako oni to žele”.³⁹ Niti se može niti smije u njihovim djelima prvenstveno tražiti ljepota izričaja. Potraga za bogatim baroknim opisima najsigurnija je stranputica pri vrednovanju njihovih djela.⁴⁰ Jasno je to naglasio Tomo Matić pišući o Vidu Došenu. “Došenove *Jeke* i *Aždaje* ne smijemo mjeriti mjerilom lijepe književnosti. U njega uopće nema nastojanja da stvori umjetničko djelo: sam predmet je uzet ispred proze svakidašnjega života, a svrha je njegovu pisanju bila podići narodni život na viši stupanj, da u njemu što jače prevlada moralna dobrota i razumna sredenost”.⁴¹

Način pisanja autora osamnaestog stoljeća je bio duboko uvjetovan mogućnošću spoznaje puka. Njihov stil građen je “odozdo”: jezik puka ulazi u književno djelo. Pučka kultura, pučki govor ulazi u djela učene kulture. Potonja kultura, autori, ne samo da ne žele, već promišljeno odbijaju pisati načinom koji bi puku bio nerazumljiv. Oni izrijeком navode kako ne žele koristiti tuđice, *diachke rechi* (latinski jezik), već nastoje pisati tako da ih i najpriprostiji ljudi mogu razumjeti. Dapače, na nekoliko mjesta nalazimo potvrdu da su isti autori pitali običnog pučanina, svog budućeg čitatelja (slušatelja) o riječima i prikladnom jeziku, ukoliko sami u to nisu bili sigurni.

Dok su Reljkovićeви i Kačićevi stihovi ispravno shvaćeni kao najbolji način pouke puka, jer su potonji *svi pivači i od naravi pjesnici* i jer puk znanje najradije *uzdržji u pameti pivajući*, to važnost iskaza o jednostavnosti pisanja nije dovoljno naglašena. U oba slučaja autori prilagođavaju svoj jezik puku, bilo kroz stih, bilo kroz sustavno i promišljeno rabljenje govornog jezika. Često isti autor koristi oba načina, dodajući katekizmima i molitvenicima pučke pobožne pjesmarice, ili ispreplićući prozni tekst sa stihovima. Spomenuti autori su uglavnom bili u izravnom dodiru s pukom i dobro su poznavali njegove potrebe, ali i njegova ograničenja. “U Hrvat-

³⁸ Danijel Emir Bogdanić, *Dogodjaji svieta*, Beč 1792. Predgovor.

³⁹ Badalić, n. dj., str. 126.

⁴⁰ U prilog ovoj tezi svjedoči također Hoškova analiza Kanižličevog katekizma *Obilato dubovno mljko*. Taj je katekizam bio preobilan sadržajem i krcat teološkim formulacijama. Pravilo katekizamske jednostavnosti u njemu je posve zanemareno. “K tome je katekizam pisan s mnogo baroknih izričaja, slikovitosti i mašte Zbog svih tih svojstava *Obilato dubovno mljko* nisu prihvatili ni vjeroučitelji ni vjeroučenici, a Kanižlić je ubrzo objavio novi katekizam pod naslovom *Mala i svakomu potrebna bogoslovica* ...”. Vidi: Hoško, n. dj., str. 90.

⁴¹ Tomo Matić i Antun Djamić, *Djela Vida Došena*, SPH, knj. 34, JAZU, Zagreb 1969., str. 13.

skoj je Kanižlić redom bio zaposlen u svim tadašnjim isusovačkim kolegijima, rezidencijama i misijama, pa je tako imao u obilju prilike upoznati život hrvatskog naroda u različnim našim krajevima”.⁴² Jezik autora je izravan odraz stanja “na terenu”. Evo što su sami o tome pisali.

“(…) ova malla prikazujem onim, koi drugoga jezika nerazumiu, niti sa svim visoka skrovissta dosegnuti mogu, za njiovo duhovno utissenje i razgovor”.⁴³ “Ricsi Svetoga Pisma, i mudrogovorke Svetih Otacah nisam Latinskim jezikom pisao, jerbo knjigu ovu nisam pisao za Mudrie, nego za priprostie, koji jezik Latinski nerazume”.⁴⁴ “(…) zato ja osztavivsi diachke rechi, jeszem (kakszem najbolye znal) szamò po naski ovde hotel govoriti, dame bolyè razmeti more vsza obchina, kojasse morebit negda bude dosztojala ovoga Navuka poszlussati”.⁴⁵ “(…) jere jesam dobro poznao, da visoko humno govorenje, vehoma malleczak plod prinosi, zato svekolliko Dillo, tako jesam upravljao, da tolliko Ucsnima, kolliko ne Ucsnima budde Spasonosno; jere jedan pravoga zakona Pripovidaocz vallja da dva immade jezika, (...). Svaki Pripovidalacz immade jezik, i jezik: jedan za priprostite Parasnike, à drugghi za naucsnie”.⁴⁶ “Metaosam ricsi, sstosam mogao lassnje, i za neucsiniti tesskochu razumiti, nisam iz latinskog na nassko svagdi bass od ricsi privrachao, negosam iznosio, da moxess lassnje razumiti”.⁴⁷ Obzirom na pitanje o potrebi jednostavnog pisanja najdalje odlazi Ivan Mulih, oslanjajući se na svetog Leona. “(…) ar koji czifricze nazveschaju da hvalu zadobe, hi Ecclesiam Dei subretrunt: ovi czirkvu Bosju podkapaju”. Bolje potvrde o nužnosti jednostavnog pisanja i promašenosti potrage za bogatim stilom u nabožno poučnim djelima hrvatskog ranog vijeka ne treba tražiti.

Ovdje je iznimno važno istaći kako se autori u želji za stvaranjem što čitkijih i razumljivijih djela nisu ograničavali samo na jednostavnost jezika. Čak su i oblikom, dakle uređenjem teksta, nastojali postići što veću preglednost. Ovo pitanje u našoj znanosti nije dovoljno razrađeno. Stoga je vrlo važno upozoriti na sljedeće rečenice: “U trideset i tri Poglavlja ovu knjigu razlucsio jesam, da lassnje sstiti moxess: samote molim, da polako sstiess, ako ove visoke skrovnosti razumiti xeliss”.⁴⁸ “I Dase sovom knjixicom svake verste csovik moxe sluxit, zatosam nju ù tri dila razdilio”.⁴⁹ Ideja je i opet jasno izrečena. Razbijanjem teksta u poglavlja postiže se veća preglednost, ljudi mogu lakše pratiti tekst, a ako su poglavlja dovoljno kratka mogu svaki dan čitati po jedno. Autorima je bilo jasno da se njihove knjige ne čitaju u jednom mahu od korica do korica i zato žele pomoći čitatelju stvaranjem preglednije cjeline. U kratkim se je poglavljima znatno lakše snaći nego u dugom, neprekinutom tekstu. Pa iako stvaranje poglavlja nije novina ovih autora, vrlo je važno da su bili svjesni velikog olakšanja koje su rabeći taj postupak pružali čitateljima.

⁴² Matić, *Pjesme...*, str XV.

⁴³ Bačić, *Xivot...*, predgovor.

⁴⁴ Kanižlić, *Utocsiste...*, XXV.

⁴⁵ Mulih, *Poszgel...*, predgovor.

⁴⁶ Đuro Rapić, *Odsnakoga po mallo*, Pešta 1764. Predgovor.

⁴⁷ Jerolim Lipovčić, *Dussu csuvaiuche pobogienje*, Budim 1750. *Sstiocu*.

⁴⁸ Bačić, *Xivot...*, predgovor.

⁴⁹ Lipovčić, *Dussu csuvaiuche pobogienje*, *Sstiocu*.

Vratimo se još na kratko pitanju jednostavnosti jezika. Ako su prethodna razmatranja ostavila određenu sumnju o tome je li ideja o jednostavnosti pisanja izgrađena u dodiru s pukom ili su autori apriorno smatrali kako potonjima ne odgovara ni jedan drugi jezik, njihova priznanja o odlasku među puk u cilju prilagodbe jezika svojih djela pučkom govornom jeziku nedvojbeno sile na odbacivanje potonje pretpostavke. U Kanižličevu slučaju to je na temelju Jakošićevih *Scriptores Interamniae* već ustvrdio njegov biograf Miljenko Belić. Hvaljenu čistoću svog jezika Kanižlić je postigao time “što se družio sa seljacima, i u razgovoru s njima tražio je podesne hrvatske izraze, a obraćao se baš seljacima zato što su oni poznavali samo svoj materinski jezik, pa ga nisu iskvarili utjecajem stranih jezika, a umjeli su sve, pa i veoma suptilne pojmove, izreći prikladnim izrazima”.⁵⁰ Najljepše priznanje i objašnjenje o raspitivanju o valjanom jeziku napisao je Juraj Mulih. “To vas najprije ponixenò molim! dase spomenete; da ja nisam vascega *Slavnoga Naroda* Csovik Domorodacz, i nisam jednakò kod vas konak darxao. Zato oprostite, sctovam basc po *Bossanski* nemogu govoriti, niti pisati: â veoma xelyim, i ufam, dame razumite. Ako nie; tako upitâjte od drugih. Jerbo i ja, da vam ovdi mogu bolyè ugoditi; nisamse oblinio, niti stidio (od onih, kojisu kod vas dugliè stajali) upitat, i lipò prosit, da mi kaxu, kakose ova, ali ona rics ima izgovarat, ali pisat?”⁵¹ Ovo su riječi rođenog kajkavca, koji piše knjigu za štokavske Slavonce.⁵² Mulih se nije sramio priznati slabo znanje govorne štokavice, niti je oklijevao pitati kako valja no pisati, jer on jezik svojih djela želi u potpunosti prilagoditi puku kojem u određenom trenutku govori i kojem nakon svojeg odlaska želi ostaviti knjigu. Njegova spisateljska djelatnost pomno prati njegovu misijsku djelatnost. Između 1728. i 1754. godine Mulih misionari među pukom, marljivo pišući, ali uvijek poštivajući narječje puka kojem je knjiga namijenjena. “Sve te knjige i knjižice bile su *sredstvo* za produženje misija, mediji koji pomaže da se živi ono što se slušalo kroz osam misijskih dana (...).”⁵³ Ovoj misli valja pridružiti još jednu: knjige nisu bile samo sadržajni nastavak misije, obzirom na nauk u njima sadržan. Čini se kako u većini slučajeva i forma pouke ostaje ista. Naime, tijekom misije puk sluša misionarevu riječ. Nakon njegova odlaska, isti taj puk i dalje može slušati njegovu

⁵⁰ Miljenko Belić, Antun Kanižlić (1699-1777). Uz dvjestagodišnjicu njegove smrti, *Obnovljeni život* 4, Zagreb 1977., str. 305.

⁵¹ Juraj Mulih, *Dubovna brana*, Zagreb 1746. Predgovor.

⁵² Nedavno otkrivena *Dubovna brana* je izvan svake sumnje namijenjena Slavoncima. Mulih zahvaljuje neimenovanim osiječkim dobrotvorima koji su potpomogli tisak. Ipak, Mulih svoj jezik ne zove *slavonskim*, već bosanskim. Može se navesti više razloga za ovakvu odluku. Prvo, štokavštinom se govorilo u Slavoniji jednako kao i u Bosni, pri čemu ne smijemo zaboraviti književni rad bosanskih franjevaca koji su svojim knjigama jačali položaj štokavštine u književnosti. Dapače, dugi niz godina Bosna i Slavonija čine jedinstvenu franjevačku provinciju: Bosnu Srebrenu (do 1758. godine). Drugo, nakon mira u Srijemskim Karlovcima (1699.) obostrane seobe dovode znatan broj dotadašnjih žitelja Bosne u Slavoniju, posebice uslijed povlačenja naroda nakon prodora Eugena Savojskog. Moguće je pretpostaviti da su doseljenici sa sobom donijeli i bosanski etnonim, koji je Mulih u *Hrani* prihvatio. Upozorimo također da je i *Put nebeski* Ivana Grljića iz 1707. godine *razborito istomačen u jezik bosanski*.

S druge strane, u poticajnoj raspravi o međudodnosima bosanske i hrvatske književnosti ranog novog vijeka Rafo Bogišić ističe znatan utjecaj jezika bosanskih pisaca na djela hrvatskih autora. “Fiksiranje govorne rečenice i opći prozni zamah pripovijedanja bosanskih franjevaca odigrao će presudnu ulogu u oblikovanju hrvatskog književnog medija. To je onaj drugi, i posebni, aspekt opće tematsko-motivske teze o nazočnosti franjevačke bosansko-hercegovačke književnosti u matici hrvatske nacionalne književnosti.” Rafo Bogišić, Književnost bosansko-hercegovačkih franjevaca u hrvatskoj književnoj matici, *Croatia Cristiana Periodica* XVI, br. 29, Zagreb 1992., str. 49.

⁵³ Fuček, n. dj., str. 177.

riječ, ali utjelovljenu u glasu *Knigoznancza*. Ovim zaključkom pokrećemo važno pitanje prijenosa znanja, kojem do sad u našoj znanosti nije bilo posvećena puno pažnje: naime pitanje o ideji čitanja na glas.

Čitanje drugima: i *chtati neznajuchi, mogu kaj dobra poszlussati*

Od svih do sad spominjanih autora, jedino je Juraj Mulih razmišljao o glasnom čitanju kao o velikoj pomoći svom misionarskom radu. U prijašnjim navodima iz njegovih djela susreli smo iskaz koja nas mora prilično začuditi ukoliko pretpostavimo da su njegova djela samo i isključivo - čitana. Mulih piše kako je samo *po nashki hotel govoriti*, da ga bolje razumije *obchina, kojasze morebit negda bude dosztojala ovoga Navuka poszlussati*. Kako su to ljudi mogli - slušati knjigu? Najbolji i najiscrpniji odgovor na ovo pitanje Mulih daje u predgovoru *Skoli Kristussevoj*. "(...) za Duss zvelichenye szkerblivi Kerscheniki, mogu pri rukah imati ovu Knisiczu, iz koje i chtati neznajuchi, mogu kaj dobra poszlussati: â chtati znajuchi, da mogu szvoju detczu, drusinu, i druge morebit od drugeh zapuschene szirote navuchati (...). Odkud vidisze, kakbi hasznovito bilo, dabi iz ove Knisicze Dragi Knigoznanczi, vszakî dân nekuliko Navuka chtali, i druge navuchali (...)" Znamo i da misao o čitanju na glas nije bila puka i neostvarena Mulihova želja. "(...) vnoha pobosna zdihevanya, jeszem milò poszlussal, kîszu vechkrat valuvali: dabi kruto radi szami chtali, i druge marlivò navuchali, dabi odkuda, kaj dobra imali".⁵⁴ Mulih nam ovdje otkriva čitav niz vrijednih podataka. U osamnaestom stoljeću ljudi su doista čitali na glas i na taj način poučavali druge. Čini se kako se obično čitalo u krugu obitelji (*szvoju detczu, drusinu*), što ipak nije bilo pravilo. Pomoć je bila nužna svima, pogotovo ako su bili *od drugeh zapuschene szirote*. Na poslijetku, postojali su ljudi voljni ostvariti misionarevu želju.

Gotovo istodobno kad i Mulih i franjevac Nikola Kesić potiče vjernike neka čitaju na glas i učvršćuju svoje bližnje u vjeri. "Već u prvom lekcionaru namienjenom Hrvatima u Slavoniji i Ugarskoj - u Epistolama i evanđeljima fra Nikole Kesića (Budim 1740.) - u predgovoru je izriekom iztaknuta želja, da se čitanje Svetoga pisma udomaći u našim kućama: '... kako kod drugi krstjanski naroda skoro kod svakoga domaćina drži se Sveto Evanđelje, da i oni i mladi njihovi još iz mladosti štijuć ga i čujuć ga razumnji, bogoljubni, u svetoj viri temeljitiji ostanu'"⁵⁵ Već spominjani biskup Bonačić izražava želju i nadu da će "roditelji poticati djecu da pred njima i ostalima čitaju i uče katekizam (...)"⁵⁶

Postupak glasnog čitanja ni u kom slučaju nije bio svojstven samo hrvatskom osamnaestom stoljeću. Bio je to raširen i rado rabljen način pouke u cijeloj ranonovovjekovnoj Europi. Dapače, iznimno se uklapao u pučki život i običaje, te ga ljudi nisu smatrali "stranim tijelom", već dijelom svoje tradicije. Kao što su autori svoj jezik prilagođavali sposobnostima puka, tako su i najbolji način pouke naučili od njega. "Seoski je život obilovao tradicijom, festivalim i ritualima, uključujući *velles*, pri kojem bi članovi zajednice zajedno radili, zabavljali se, pjevali, ljubakali ili

⁵⁴ Mulih, *Poszel...*, Posveta.

⁵⁵ Matić, *Prosvjetni i književni rad*, str. 51.

⁵⁶ Hoško, n. dj., str. 56.

pričali priče. Pismen je čovjek mogao čitati knjigu na glas drugima. U takvom ozračju tiskani tekst se mijenjao: čitatelj bi ga pretvarao u usmeni oblik i narječje koje su slušatelji mogli razumjeti. Postupak prevođenja i uređivanja teksta posredovao je u međuodnosima pisane i usmene kulture”.⁵⁷ “(...) dio “čitatelja” je shvaćao tekst isključivo zahvaljujući posredništvu glasa koji ga je čitao”.⁵⁸

U susjednoj Mađarskoj također nalazimo svjedočanstva o čitanju na glas. 1719. godine u Harsányu osamnaestogodišnja Maris Vadászy je svako veče čitala knjigu svom nepismenom ocu, želeći ga učvrstiti u katoličkoj vjeri, jer je obitelj Vadászy živjela u kalvinskom kraju. Njihovi suseljeni István Szilvássy i György Gönczi čitali su pak seljacima kalvinsku Bibliju. Izrijeком je napomenuto kako je Szilvássy biblijske sadržaje i objašnjavao, iako na sebi svojstven način.⁵⁹ Ali upravo mogućnost dodatnog objašnjavanja pročitanih sadržaja daje za pravo pretpostaviti kako je u malim, zabitim zaselcima, gdje su duhovni pastiri tek povremeno dolazili održavati misije, čitanje na glas doista moglo zamjenjivati ustanovu Crkve. Bio je to svojevrsni improvizirani način katehizacije i stoga je zajednica čitatelja bila znatno više od pukog skupa ljudi koji su zajedno trošili vrijeme čitajući. “(...) za pučane Europe ranog novog vijeka čitanje je bilo društvena djelatnost. Čitalo se u radionicama, skladištima ili gostionicama. Čitalo se gotovo uvijek na glas, iako čitatelj nije uvijek nužno prerađivao tekst”.⁶⁰ U svakom slučaju, čitanje na glas je otvaralo mogućnost rasprave i ostavljalo dovoljno vremena za dodatno objašnjavanje pročitanoг. Puk je kroz njega mogao ponavljati i utvrđivati nauk Crkve, a upravo je to i bila želja autora.

Na poslijetku, čitanje na glas na određeni način zatvara cjelinu autorskih napora osamnaestog stoljeća: knjigom, u čiju su djelotvornost duboko vjerovali, moglo se puno postići, ali samo ukoliko je u njoj sadržan probran i potvrđen nauk te ukoliko je isti predložen jednostavno i puku razumljivo. I to ne samo zbog budućih čitatelja, već i zbog onih koji će sadržaj knjige upiti - slušajući ga.

Poteškoće: *knjigozlobci*

U svom književnom radu naši su se autori osamnaestog stoljeća suočavali s nizom neprilika, koje su njihovo djelovanje činile još težim i zahtjevnijim. S jedne strane, puk je još uvijek velikom većinom bio nepismen, a knjiga ga nije previše zanimala. S druge, učeni suvremenici prigovarali su autorima zbog stila pisanja, ne jednostavnosti već prostosti jezika, pogrešne grafije, itd. Nedostatak jedinstvenog pravopisa zadavao je autorima ponajveće probleme, a učestali odgovori na prigovore u predgovorima njihovih djela svjedoče da se o ovom pitanju vodila živa rasprava. Bez sumnje, autori su težili pravopisnom jedinstvu. Franjevci Ivan Velikanović i Marijan Lanosović svjedoče da su se pri prevođenju oslanjali na rječnik Ardelia della Belle,⁶¹ a Emerik Pavić hvali Stjepana Vilova jer je u *Razgovoru prija-*

⁵⁷ Harvey J. Graff, *The Labyrinths of Literacy. Reflections on Literacy Past and Present*, London 1987., str. 144.

⁵⁸ Chartier, n. dj., str. 20.

⁵⁹ István György Tóth, *Mivelbogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest 1996., str. 85.

⁶⁰ Darnton, n. dj., str. 150.

⁶¹ U *Uputjenjima katolicanskim i Evangelistaru Illiriskom*.

teljskom iz 1736. godine složio pravopisna pravila.⁶² Kanižlić u predgovoru *Utocištu* piše: “Najposli, buduchi dase u nascem jeziku razlicitim nacsinom od pisanya sluximo, jedni navlastito ovim, i drugi drugim; jasam pisao onim nacsinom, kojise u Abecevicah, ovih godinah, razdilyenih, nahodi”. U predgovoru *Poszlu*, Juraj Mulih izražava želju za jedinstvenim pravopisom vrlo lijepim riječima: “Lepsebi vendar bilo, dabisze Dragi Horvathi (kakti vu vere Katholichanszhe) tak i vu Piszmu, â josche bolyè vu Szvetom Sitku, Jedinoszti sztalnò dersali (...)”. Ipak, jedinstveni pravopis je u osamnaestom stoljeću bio tek plemenita želja, a autori su uporno u svojim djelima unaprijed odgovarali prigovaračima (čak ni ne pomišljajući da takvih neće biti), ističući nemogućnost ugađanja svim budućim čitateljima. “Nas-sega naroda lyudem, vu izgovarjanyu, i pizwanyu rechih, vszem ne moguche vgo-diti: arsze nekoji oszmehavaju iz rechih, da nészu prave horvathszke; nekoji szu-de, da neszu pravo pizsane (...)”.⁶³ “Pak tkoche nashim Slovincem za svako mi-sto, i kako se gdi pishe, shtije, i govori, na volju pisati? Na drugi nacsin slovi Dal-matinac, a na drugi govori Bosanac: a innacsie izustuje Slavonac, drugacsie Pomo-rac i Hervat: Srimac ima gdishto drugi izgovor, Bunjevac (tako nazvan od Bune vode u Dalmaciji; odkuda u Macxarsku doseli) svojim slavise izustjenjem; tako Bugarin, onako Paulitjanin &c. Izverstnost ricsih jest u jeziku onoga, koji zna pra-vo nashki, illiti illiricski govoriti; koji ne pazi toliko, kako je upisano, koliko, kako se ima lipo i csisto izgovarati”.⁶⁴ Lanosovićeve su riječi doista divne. On ima pred očima vrlo veliki krug mogućih čitatelja i poznaje razlike njihova govora. Ipak, kako premostiti razlike i stvoriti *nashki, illiti illiricski*, ni on nije otkrio.

Žaljenje zbog nepostojećeg pravopisnog jedinstva i ograđivanje od prigovora zbog “neprikladnog” pisanja nije novina autora hrvatskog sjevera osamnaestog stoljeća. Poput neke crvene niti provlače se iste riječi i ideje još od radova hrvat-skih protestanata, kroz djela Križanićeva, Propagandina, Ozaljskog kruga, Franje Glavinića,⁶⁵ Bartola Kašića, Ivana Bandulavića, Jurja Habdelića itd. itd., sve do osamnaestog stoljeća. Malo je koja “ideja” starije hrvatske književnosti uživala takvu stalnost.

Dok su prigovori pravopisu možda i proizlazili iz želje da se postojeće stanje popravi, prigovori knjigama kao beskorisnim i nepotrebnim stvarima mogli su biti posljedica samo vrlo skućenog duhovnog obzora. Ovakvim prigovaračima Kanižlić naširoko odgovara u *Utocištu*: “Ista Blaxena Divica Maria, Blaxenoj Oringi, i knyigu dade, i pamet, da naucsi scitati. Sctoehe ovde rechi, kad uzscitiu dogagyaj ovi, nerazloxiti oni ucseche scitati dicsice progonitelyi, marskim okom na knyige nyihove gledajuchi, i pitajuchi sad ovo, sad ono sctocheti knyige? motikaje zate, sikira, plug, preslica vreteno, igla, i ostala; a nisu knyige. Sricha doisto Blaxena Oringal da u ono doba nexivisce sadanyi knyigozlobci; jerbi i nyoj morebiti rekli,

⁶² Usporedi: Matić, *Prosvjetni i književni rad*, str. 133.

⁶³ Mulih, *Poszel...*, str. 3.

⁶⁴ Marijan Lanosović, *Evangelistar Illiricski*, Budim 1794. Opomena.

⁶⁵ “I ako rič ku najdess ka polak tebe nebi bila obiçaina, procsini da yezik nass po vno-gih darsauah yest razstrkan, ter nigdi nikako, a nigdi nikako riçi vnassayu: zato ne yednoy darxau, nego i vechim xelim vgoditi, a knyge nemogusse nyedne po missli ssuakoga ssloxiti; nego yest od potrebe da çlouik pametyom gre za knygom ...”. Franjo Glavinić, *Çpît szvetih*, Venecija 1702. *Od imena...*

kaonosu, i sada obicsajni rechi: varlemi knyixevnice! aj! aj! dali ti uzmesec patrice u scake, pakse molisc Bogu, kako znadesc, a te knyige stobom neprivlacsisc. O budalastih ricsih! o praznih brez mozga tiqvetinah!”⁶⁶ U *Svetoj Roxaliji* Kanižlić čak izražava strah za svoju knjigu, bojeći se posebice neukih i nepismenih: “Kolikochu rechi puta! kudje doshla, / Jell’ mi puta vechi dio knyiga proshla. / Daju straxa koja gdi nezaderxava; / Sumnyech, jelli moja ono knyiga prava? / Da tko morebiti, koji niti ricsi, / Nezna pravo shtiti, nyoj put nezapricsi”⁶⁷.

Vid Došen je pak držao kako prigovori knjigama ponajviše slijede iz ljudske neumitnosti ili oholosti i u tom je dosljedno slijedio Ivana Bandulavića.⁶⁸ “(...) ako bi se na jednu stvar u knjigi namirili, koje ili ne bi razumili, ili ju ne bi sebi u slast mogli potrošiti, odma bi trista crni krpa pisaocu priboli, knjigi bi pakleni blagosov čestitovali i sebi bi svu korist uzkratili koju bi razložito i uztrpljeno štijući mogli imati”⁶⁹.

Čini se kako je Došen prije svega htio naglasiti da ljudi trebaju vrlo mali povod za odbacivanje knjige. To je bio sljedeći veliki problem knjiškog života osamnaestog stoljeća. Jednostavno, ljudi se za knjigu i umijeće čitanja nisu previše zanimali. Jerolim Lipovčić se u *Dussu csuvaiuchem pohogyenju*, knjizi koju su propovjednici također mogli rabiti za slaganje svojih govora, izrijeком osvrće na ovo pitanje. On pretpostavlja da bi netko propovjednika mogao pitati: koja je korist propovijedati iz te knjige kad je ljudi već imaju kod kuće. Dakle, oni i sami lako mogu saznati njen nauk. Ali Lipovčić očito nije bio uvjeren da ljudi knjige čitaju, pa makar ih imali u svojim kućama. Zato savjetuje propovjedniku, neka pita prigovarača: “Kad ti imass knjige kod kuche, nuder iesili naucio, i znadessli ono, sstosam iz nji pripovidaio? ah Bóg-bi dao, da svaki ima ù kuchi, nji sstiie, i od grihase pazi; ali zlocsest ù tome Narod sadassnji: koise neche da zabavlja barem ù svetac s-knjigami; nego voli vrime zaludu potrossiti. Pak koiaie korist? Knjige imati, snjimase nesluxiti, i zakona Boxiega neobsluxivati; nikakva zaisto!”⁷⁰

Lipovčić nam ovdje jasno kaže kako puko posjedovanje knjige ne može govoriti u prilog upoznatosti s njenim sadržajem.⁷¹ Ljudi su knjigu mogli posjedovati i kao puki predmet, ne razmišljajući o njoj kao o duhovnom dobru. U tom bi slučaju naponi autora bili posve uzaludni.

⁶⁶ Kanižlić, *Utoisiste...*, str. 239.

⁶⁷ Antun Kanižlić, *Sveta Roxália*, Beč 1780. Pretisak: Vinkovci 1990., str. 3.

⁶⁸ “... yereye lúdost, i neznáye vzrok od mnozijh ričij nepodobnijh: zascto hotécchise vkázati naučeni prid xenami, alli gliúdmi nenaučenimi; počnú vellekrat od drugoga pijsma, pogardyuyuchiga gouoriti”. Ivan Bandulavić, *Pistole i evangehja*, Venecija 1613. Pretisak: *Das Perikopenbuch des Ivan Bandulavić von 1613. Nachdrucke, Glossar und Kommentar*, Uredila Elisabeth von Erdmann-Pandžić, Stuttgart 1997. *Sctiozpy*.

⁶⁹ Tomo Matić i Antun Djamić, Djela Vida Došena, *SPH*, Knj. 34, JAZU, Zagreb 1969., str. 250.

⁷⁰ Lipovčić, *Dussu chuvaiuche pohogyenje, sstiocu*.

⁷¹ Evo kako se sve u Engleskoj ranog novog vijeka koristila Biblija: “Nad njom se moglo zaklinjati; na neotisnutim listovima bi se upisivali datumi rođenja, koji su ponekad sadržavali samo dan, a ponekad i sat, da bi se kasnije mogli činiti precizni horoskopi. Puka prisutnost Biblije, niti otvarane niti čitane, dostajala je kao zaštita protiv zlih duhova i đavla. S ključem umetnutim među stranice upotrebljavana je za proročko otkrivanje lopova i drugih krivaca: očekivalo se da će knjiga zadržati kad se ime pravog krivca umetne u ključ. Gibanjem zraka uzrokovanim mahanjem listovima Biblije pred licem bolesnika liječila se bolest. Magična strana svetih listova smatrana je dostatnim lijekom. Jednako tako, nemirno dijete bi ušutkali stavljanjem Biblije na njegovo čelo. Postoje čak izvještaji o djevojkama koje su spavale s Biblijom ispod jastuka. U knjigu o Ruti umetnule bi novčić, što bi im u san dovelo budućeg ljubavnika”. David Cressy, *Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge 1980., str. 51.

Od ovih Lipovčičevih tužbi u našoj su znanstvenoj literaturi daleko poznatije one Josipa Milunovića i Antuna Kanižlića.⁷² Poradi strastvenosti kojima su pisane, njihove riječi uvijek iznova privlače pažnju istraživača. Milunović silnim žarom nastoji uvjeriti puk u dobrobiti koje knjiga pruža, govoreći o njoj kao o štitu Katoličke Crkve. Još većom gorljivošću napada roditelje koji zapostavljaju obrazovanje svoje djece, prijeteci im vječnim mukama, nazivajući ih Isukrstovim progoniteljima, zlotvorima svoje djece itd.⁷³ Kanižlićeve su riječi jednako duboke, odajući žalost čovjeka koji je život posvetio plemenitom cilju (prema Historiji požeškog kolegija on je već 1735. godine dijelio početnice, a od tad pa do četvrtog izdanja Bogoslovice prošla je trideset i jedna godina), a koji vidi tek sporadične uspjehe svojih napora i koji, kao u nekom krajnjem razočaranju, pomišlja na poprilično ne pedagoško sredstvo: *Mesctra Batinu*. "Alli scto? posli toliko neumorna truda, posli izgovorenih u Cerkvi molitvah svaku Nedilyu, i Svetkovinu; posli tolikih Naukah Kerstianski, imajih, koji jose neznadu pravo Otcenasca, i Virovanya. Zascto? obicsavalisu nikoji odgovoriti: Ja toga pod sidu glavu nenaucsih; sctosam naucsiu, naucsiu; vicsje nemogu. Alli je to ocsita lax, da nebi mogli. Naucsiu ove tvrde, i tupe glave Mesctar *Batina*. O dabi ovi vellemoguchi Mesctar, kada inacsie nemore biti, po Sellih ucsinio, kakobi lipo cvala Kerstianska Sella! procvalibi Naukom Duhovnim, i oni stari panyi".⁷⁴

Naravno, naši autori osamnaestog stoljeća nisu batinjali po selima. Nevičnost puka pismu i knjizi nastojali su, u nedostatku institucionaliziranog obvezatnog školstva, iskorijeniti izdavanjem početnica i organiziranjem tečajeva opismenjavanja. Znamo da je Kanižlić 1735. godine dijelio početnice, a požeški isusovci su, ponajviše zalaganjem Josipa Milunovića, osnovali 1753. godine misiju svetog Ivana Regisa u kojoj su poučavali čitanje i pisanje. Štaviše, 1759. godine Kutjevo i Sesvete dobivaju pučke škole. Juraj Barjaktari uvodi i javne ispite. 1760. godine isusovci obavljaju ispit 72 dječaka prema gradivu Kanižlićeve Bogoslovice. Te su godine ispiti održani i u Kutjevu i u Sesvetama. Sljedeće su godine u Kutjevu održana dva velika javna ispita. Pored toga, požeški kolegiji 1760. godine nabavljaju tisuću abecevica, a 1761. tisuću većih i tisuću manjih katekizama i još abecevica (nije navedeno koliko). 1764. godine nabavljaju još dvije tisuće malih katekizama i jednako toliko abecevica (moguće je da se u stvari radi o abecevici-katekizmu u jednom).⁷⁵

Sve su te knjižice bile podijeljene puku i zacijelo su predstavljale nezamjenjivu pomoć isusovcima pri njihovom radu. Na žalost, danas još uvijek možemo tek nagađati koje su to početnice bile dijeljene Požežanima, obzirom da se tih malih knjižica općenito vrlo malo sačuvalo. I one sačuvane uglavnom poznajemo tek

⁷² U *Šest nedilja na posćenje sv. Alojzije Gonzage* (1759.) i *Maloj i svakomu potrebnjoj bogoslovici* (niz izdanja).

⁷³ Predgovor iz *Šest nedilja na posćenje sv. Alojzije Gonzage*, u kojem se nalaze ove riječi, donose: Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod II. Kolegiji dubrovački, riječki, varaždinski i požeški*, Zagreb 1987. str. 655-658; Mijo Korade, *Hrvatski isusovci - misionari*, Zagreb 1991., str. 148-151.

⁷⁴ Kanižlić, *Mala i svakomu potrebna bogoslovica*, predgovor.

⁷⁵ Više o prosvjetnom radu požeških isusovaca vidi u sljedećim djelima: Tomo Matić, *Isusovačke škole u Požegi* (1698-1773), *Vrela i prinosi* 5, 1935., str. 1-61; Tomo Matić, "Abecevica" iz XVIII. vijeka za analfabete u požeškom kraju, *Vrela i prinosi* 8, 1938., str. 103-107; Tomo Matić, *Prosvjetni i književni rad...*, str. 39; Miroslav Vanino, *Isusovci i hrvatski narod II*, str. 642-668.

prema jednom primjerku. Pitanju početnica posvećeno je posljednje poglavlje ovog rada.

Početnice: *A sada evo vam Abecevice!*

Početnice hrvatskog sjevera osamnaestog stoljeća možemo podijeliti u dvije grupe. Prvoj pripadaju početnice popraćene Kanizijevim katekizmom ili nekim drugim tekstom nabožnog sadržaja, a drugoj “državne” početnice nastale nakon reforme školstva i poznatog *Ratio Educationis* iz 1777. godine. Obzirom na posebnost hrvatskih prilika, u obzir moramo uzeti i narječje kojim je početnica pisana, posebice stoga što su autori obiju tradicija, kao i u svim prethodnim slučajevima, mislili na regionalno podrijetlo svojih učenika.

Prve početnice koje su između ostalog zacijelo bile namijenjene i sjevernim hrvatskim prostorima tiskane su u Trnavi 1696. i 1697. godine, troškom kardinala Leopolda Kolonića.⁷⁶ Objavljene su i latiničkim i ćirilčkim pismom, a njima na hrvatskom sjeveru započinje tradicija početnica popraćenih katekizmom Petra Kanizija. Iako ime prevoditelja nije navedeno, Alojz Jembrih na osnovu suvremenih izvora dokazuje da se najvjerojatnije radi o Ivanu Gabeliću.⁷⁷ Sljedeće poznate početnice objavljuje Juraj Muliš. Listove sa slovima i slogovima dodaje već *Pisani-czi duhovnoj* (dva izdanja 1734. i jedno 1754.),⁷⁸ a potom objavljuje još dvije početnice s katekizmima: kajkavsku *Abeczeviczu dragem mladem obadvojega szpola lyudem hasz-novitu* (1746.) i štokavsku *Abeczevicu Slovinsku* (1748.). Prva je nedavno otkrivena u knjižnici dubrovačkog erudita Ivana Bizzara,⁷⁹ a jedini poznati primjerak druge čuva budimpeštanska Országos Széchényi Könyvtár. Obje početnice imaju istu strukturu, uključujući listove sa slovima, slogovima i riječima, katekizam, vježbenicu za posluživanje na svetoj Misi te osnovne računske operacije, uključujući tablicu množenja. Sljedeću poznatu početnicu objavljuje Matija Antun Reljković kao uvod u svoje *Slavonske libarice* iz 1761. godine. Na poslijetku, Stjepan Adžić anonimno objavljuje *Abekavicu Iliričku za ubaviestiti malanu dječicu u kratko u nauku knjige zakona katoličanskoga* 1779. godine. Prema Antunu Cuvaju, ista je početnica ponovno objavljena 1802. godine. On također spominje još nekoliko abecevica, od kojih je sjevernom hrvatskom prostoru sigurno pripadao *Abevedar Kerstjanski za decu*, objavljen u Zagrebu 1771. i ponovo 1774. godine.⁸⁰ Navedeni popis naravno nije cjelovit. Hoško upozorava na anonimnu štokavsku početnicu na osam nepaginiranih stranica bez ikakvih bibliografskih oznaka, smatrajući je također dokazom

⁷⁶ *Kanizija Petra Abekeavica i kerševanski nauk*, tiskana navodno 1634, još nije pronađena.

⁷⁷ Alojz Jembrih, *Kratka azbukvica* (1696.). Prilog povijesti hrvatskih početnica, *Vrela i prinosi* 17, 1987/88., str. 3-51.

⁷⁸ Tomo Matić, “*Abeczevica*” iz XVIII vijeka..., Ivan Fuček, n. dj., str. 316-324.

⁷⁹ Ivica Martinović, *Mulihova kajkavska Abeczevicza iz 1746. godine*, *Kajkaviana Croatica - Hrvatska kajkavska riječ* (Katalog izložbe), Zagreb 1996., str. 167-178.

⁸⁰ O početnicama općenito vidi: Antun Cuvaj, *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, Zagreb 1910., sv. 1, str. 568-582; sv. 2, str. 567-595; Josip Bratulić, *Hrvatske početnice do narodnoga preporoda*. Prva hrvatskoglagoljska početnica 1527. Pretisak, Zagreb 1983., str. 13-22; Hoško, n. dj., str. 170; Mijo Korade, *Shvaćanje prosvjete u vjerskim djelima sjeverne Hrvatske u 18. stoljeću*, *Mogućnosti* 7-9, Split 1996., str. 105-107; Ivica Martinović, *Kajkavska Abeczevicza iz 1746. godine - dosad nepoznato djelo Jurja Muliha*, *Vrela i prinosi* 21, 1996./97., str. 193-268; Zoran Velagić, *Nepoznata Abeceavica Jurja Muliha iz godine 1737*, *Vrela i prinosi* 21, 1996./97., str. 187-192.

prosvjetnog rada požeških isusovaca.⁸¹ Ovom prilikom želim upozoriti na još dvije početnice također pohranjene u Országos Széchényi Könyvtár (signature 301.879 i 324.116). Jedna je istovjetna Hoškovom opisu. Ne otkriva nam naime ni autora, niti mjesto ili godinu tiskanja. Objavljena je na osam nepaginiranih stranica, od kojih četiri posljednje zauzima mali katekizam. Nasuprot Hoškovo, pisana je kajkavštinom. Vrlo je teško išta točnije reći o mjestu ili vremenu njena nastanka.

Druga je znatno zanimljivija. Objavljena je također anonimno, na šesnaest stranica, štokavštinom, bez naznake vremena ili mjesta tiskanja. Naslovljena je jednostavno - *Abecevíca*, a nakon "naslova" odmah slijede slova. U tekstu međutim stoji: "Sctoseje Issus narodio, ima godín. 1737. MDCCXXXVII". Tako saznajemo godinu njena nastanka, a najvjerojatnije i objavljivanja. Štoviše, način računanja vremena izravno upućuje na Jurja Muliha kao najvjerojatnijeg autora. I u *Abecevíci* iz 1748. Mulihi jednako računa vrijeme: "Od Narodyenya Isukersta ima godiscta, hilyada, sedam sto, cseterdeset, i osam. To jest 1748. ali ovako: MDCCXXXVIII. ali ovako: MDCCXLVIII". Nadalje, primjeri navedeni kao uputstva u valjano čitanje isti su u abececicama iz 1734., 1737. i 1748. godine, dakle u svim Mulihovim štokavskim početnicama. Svugdje su navedene iste grupe slova, primjerice *Ac ec ic oc uc; Csa cse; Xa xe* itd., s istim popratnim primjerima, poput *Otac* nasuprot *Otač* itd. Dapače, usporedba tih triju početnica otkriva sustavni napredak, dodavanje novih primjera i razradu starih, što govori u prilog pokušaja unaprjeđivanja pouke. Na poslijetku, u svim početnicama nakon slogova slijedi zaziv Duhu svetom. U početnicama iz 1734. i 1737. godine on je istovjetan: "Pri-di, Du-sce, Sve-ti, i, serdca, tvo-jih, vir-nih, na-pu-ni, pro-svi-tli, ra-zum, moj (...)". U početnici iz 1748. godine tek je malo izmijenjen: "Hodi ô Dusce Sveti, i Serdca tvojih Virnih napuni. Prosvitli razum moj (...)". Ako je za početnice iz 1734. i 1748. godine utvrđeno Muliho neprijeporno autorstvo, nemamo nikakvog razloga sumnjati da je on autor i male početnice iz 1737. godine. To bi dakle bila njegova četvrta poznata početnica, koja nedvojbeno potvrđuje njegovo vodstvo obzirom na rad oko pučke prosvjete prve polovice osamnaestog stoljeća. Na žalost, još uvijek ne možemo sa sigurnošću zaključiti gdje je početnica iz 1737. godine tiskana. Svi primjeri računanja vremena osim već navedenog govore o Osijeku. Stoga su barem dobrotvori, koji su potpomogli tiskanje knjige, povezani s tim našim gradom. Dapače, iste 1737. godine Mulihi u dva navrata drži duhovne vježbe u Osijeku, a potom još tri tjedna ostaje držati misije. Za pretpostaviti je kako se tom prilikom nije ograničavao tek na širenje istina vjere, već je također dijelio početnice i učio slovima.⁸²

Novo razdoblje objavljivanja početnica započinje reformom školstva 1777. godine. Zajedno s cjelokupnim uređenjem obrazovanja na svim razinama i briga o objavljivanju početnica prelazi u državne ruke. Tako je država dobila jedinstvene i iste udžbenike na cijelom svom području, bez obzira na etničke ili vjerske razlike. Mađarska dobiva novu početnicu iste 1777. godine, koju prema uzoru na austrijske početnice Johanna Ignaza von Felbigera sastavlja Miklós Révai.⁸³ Objavljivanje

⁸¹ Hoško, n. dj., str. 170.

⁸² Fuček, n. dj., Kronološka tablica misijskog rada Jurja Muliha.

⁸³ Kosáry, n. dj., str. 104.

hrvatskih početnica istog oblika započinje 1779. godine. Tada naime izlazi štokavska *ABC iliti knyxica slôvoznánja za pôtribu národnih ucsionícah ù Kráľjevstvu Slávónie*. / *ABC oder Namenbuchlein, zum Gebrauche der National Schulen in dem Koenigreiche Slavonien*. Ista će početnica doživjeti niz izdanja (pr. 1785., 1788., 1800. itd.), a da joj se sadržaj neće mijenjati. Međutim, kao i u svim prijašnjim slučajevima i u novim su početnicama različita narječja hrvatskog prostora poštovana. Tako je pored štokavske objavljena i kajkavska početnica: *ABC knisicza za potrebnost národnih skol*. / *ABC oder Namenbuchlein, zum Gebrauche der National Schulen in dem Koenigreiche Croatien*.⁸⁴ Obje su početnice dvojezične, na desnoj strani je njemački izvornik, a na lijevoj prijevod na odnosno hrvatsko narječje. I cijena im je bila jedinstvena: 6 kreuzera. Bitna razlika između novih početnica i onih iz prijašnjeg razdoblja leži u popratnom sadržaju, to jest tekstovima za vježbanje. Popratnog katekizma nestaje, a nove početnice nude tekstove općih moralnih načela, pruženih u obliku kratkih poučnih priča o djeci, braći, prijateljima, roditeljima itd.⁸⁵ Svaka priča predstavlja zasebnu cjelinu. Usporedba naslova u štokavskoj i kajkavskoj početnici puno govori o odnosima tih dvaju narječja. Primjerice: *Novò-xeljno diete - Novo-zvedlivo Déte*; *Kròtkó Diète - Pobosno Déte*; *Shtedèche Diète - Gospodareche Déte*; *Svesèrdnó Diète - Pravédno Déte*; *Paváo i Fràño - Pavek y Franczee*; *Nejednáká Bratja - Nezpodobni Brati*; *Prilika ili sinna vara - Kip, iliti Izkaža Vkanýje*, itd. Nakon svake priče slijedi određena moralna pouka. U obje je početnice posebno zanimljiv prvi tekst za vježbanje, složen u rimovane stihove i k tome razdijeljen u slogove. U štokavskoj početnici on glasi: “Û-csi vier-no dò-bré stvá-ri, / Pà-zi, dà-te zlo ne-skvà-rí; / Box-jé O-csi sva-ká vi-dé, / Ljú-di nek'-se Lá-xi stî-dé, / Sli-di tvo-jé Rò-di-te-lje / Slù-shaj prà-vo Náu-csi-te-lje, / I sva-ki-Dán vish-je ù-csi, / Dó-kle-si mlád, sad'-se mù-csi, / Da, kad' sti-gnú sie-dé ko-se, / Plod Mla-do-sti vrid-né nò-sé”. Isti je tekst u kajkavskoj početnici preveden slijedećim riječima: “Rad-sze vu-chi do-bre ztva-ri. / Vsza-ko zlo z-da-le ka-be-si. / Vsza Bo-san-zko o-ko vi-di. / Naj od te-be làs ne-zi-de. / Po-szlú-sai drâ-ge zta-res-se. / Vszi-gdar y na-vu-chi-te-le”. Kako je isti njemački izvornik osnova obaju prijevoda, ovi tekstovi doista puno govore o međuodnosima naših narječja. Dapače, početnice u cijelosti pružaju iznimno vrijedne i zasigurno plodonosne mogućnosti usporedbe.

Nove su početnice, kao i cijeli pokušaj reorganizacije školstva, nesumnjivo znatno pridonijele općim nastojanjima na opismenjavanju naroda. Država je ipak imala znatno veće mogućnosti od autora koji su uglavnom pojedinačnim zalaganjem pokušavali opismeniti puk. Ali upravo velike poteškoće kojima je rad potonjih bio duboko prožet, čini njihova nastojanja još važnijim, a isti je taj rad nesumnjivo stvorio znatno plodnije tlo nadolazećim “državnim” početnicama.

Ipak, uza sve do sad spominjane napore, na kraju osamnaestog stoljeća i dalje susrećemo pritužbe zbog nedostatnog obrazovanja puka, dapače zbog nedostatka knjiga i učitelja, kakve smo susretali kroz cijelo to stoljeće. “Samo Tisak domorod-

⁸⁴ Služim se primjerkom objavljenim u Budimu 1786. godine. Poznato mi je još budimsko izdanje iz 1779. godine.

⁸⁵ To naravno ne znači da početnice “starog” sadržaja više nisu objavljivane, o čemu svjedoči spomenuta *Abekavica Ilirička* iz 1799. i 1802. godine

nih Slovah, / Neb' Danguba duga bila ova! / A kuchnikom stimbi laglje bilo, / Kadbi Muxko, a i Xensko shtilo, (...) / Zato Meshtri xelese po Selih, / Švaki slova da Dicsici veli: / Daju ucsi shtit, molit, i pisat (...)"⁸⁶

Reljkovićeви stihovi govore dovoljno sami za sebe. On i dalje piše o potrebi učenja čitanju i tako dovodi u pitanje sav rad o kojem se ovdje govorilo. Kako objasniti to prividno proturječje? Možemo navesti sljedeće: u svom vremenu naši su autori osamnaestog stoljeća obavili ogroman posao i pojedinačni uspjesi nisu izostajali. Sustavnost i osmišljenost njihova rada nije moguće poricati. Veze i međuodnosi vjere u knjigu, skupljanja građe, jednostavnosti pisanja i čitanja na glas već su naglašene. Objavljivanje početnica također ima vrlo određeno i jasno mjesto u tom radu. Juraj Mulih objavljuje početnice usporedno s drugim svojim djelima, a Kanižlić izrijeком potvrđuje kako nastoji pisati u skladu s pravilima u njima iznesenim. Nabožno-poučna ili samo poučna djela objavljivana su usporedno s početnicama. Prva su trebala poučiti vjeri i životu. Početnice su pak trebale osposobiti ljude da tu pouku i prihvate. Autorima nije nedostajalo smisla za stvarne potrebe puka. Nedostajalo im je obvezno institucionalizirano školovanje na narodnom jeziku uvedeno kako u gradove tako i u sela, koje bi nemarnog i duhovno nezrelog pučanina prisililo raditi na osobnom boljitku. Drugim riječima, nedostajao im je ne tek *Ratio Educationis*, koji je istina propisao obvezno pohađanje škole između sedme i trinaeste godine života i (dodatkom iz 1788. godine) kazne od dvadeset kreuzera za roditelje čija bi djeca izostajala s nastave, već njegovo sustavno i dosljedno primjenjivanje. Koliko su pak odredbe ovog ukaza doista u stvarnosti bile provođene teško je ustvrditi. Veliki razlog sumnji u njegovu dugotrajniju djelotvornost pruža opći slom jozefinističkih reformi devedesetih godina osamnaestog stoljeća. Stoga se čini kako je prava reforma školstva na hrvatskom sjeveru ipak uslijedila tek u devetnaestom stoljeću, za banovanja Ivana Mažuranića.

⁸⁶ Reljković, *Kuchmik*, str. 443.

Zoran Velagić

Some aspects of educational activity on eighteenth century Croatian North

Summary

This essay is focused on enlightening work of the book authors at the eighteenth century Croatian north. It challenges their views about books, writing, and reading public. The idea about the need of more effective transmission of knowledge to the neglected commoners, ubiquitous in their work, reveals profound belief in appropriateness and efficacy of books, which is sometimes considered as more longeval and more mobile than the authors themselves. Thus, at least in this sense, more effective. The knowledge transmitted through Croatian books was overwhelmingly of eclecticall nature, particularly if one speaks about religious works. However, the authors regularly changed the form of text, converting it, regarding their readers, into logically understandable form, even if they did not change the content of transmitted at all. It resulted in simple writing, and it would be completely senseless to accuse them because of poor or unattractive stile. The simple writhing gets its full meaning in ever present cases of reading aloud, that the authors wholeheartedly advocated, as it makes reader (whether he reads to his family or any other community) free of explaining some complex construction or interrupting the reading. Nevertheless, reading aloud was only temporary solution. Thus, the authors, among them the Jesuit Juraj Mulih at the first place, started publishing primers. Before 1777 and *Ratio educationis* publishing of primers was result of individual efforts. Since that, the Monarchy took over editing them. It is hard to evaluate success of aforementioned work. Identity of complaints regarding poor knowledge of letters and Christian teachings in the middle and at the end of the century speaks about negligible achievements caused primarily by the lack and poor implementations of institutionalised schooling.